

Dominik Borowski

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

JAK DZISIAJ FUNKCJONUJE MODEL MŁODZIEŻOWEJ POWIEŚCI KRYMINALNEJ ZBIGNIEWA NIENACKIEGO? O WYBRANYCH KONTYNUACJACH POWIEŚCI O PANU SAMOCHODZIKU

O kryminale* i jego wyróżnikach

Jednym z wytworów literatury popularnej jest powieść kryminalna. Początki gatunku sięgają XIX wieku, kiedy to wykształciła się powieść sensacyjna, będąca kompilacją ewoluującego romansu awanturczego z domieszką romansu lotrzykowskiego, romansu zbójckiego, powieści tajemnic i powieści gotyckiej. Za pierwszy tego rodzaju utwór uznaje się *Zabójstwo przy Rue Morgue* Edgara Allana Poe, choć dopiero *Studium w szkarłacie* Arthura Conan Doyle'a spełnia wszystkie jego założenia¹.

Podstawowym wyróżnikiem kryminału jest fabuła, która zamyka w sobie proces wyjaśnienia okoliczności zbrodni i rozszyfrowania tożsamości jej sprawcy. Obowiązuje tutaj odwrócona chronologia zdarzeń, czyli narracja podąża za kolejnością odkryć poszczególnych faktów, a nie za rzeczywistym tokiem następstw. Taki układ fabularny determinuje zastosowana w kryminale dedukcja, która zakłada zbieranie wszystkich informacji, łączenie ich w logiczną całość i wyciąganie wniosków, co umożliwia krok po kroku wyjaśnienie zagadki. Dzięki temu również czytelnik może zbierać wskazówki i samodzielnie przewidywać hipotetyczne rozwiązanie².

Na podstawie analizy przebiegu zdarzeń Stanko Lasić³ wskazał następujący schemat powieści kryminalnej: przygotowanie zbrodni → śledztwo → odkrycie → pościg →

* W artykule będę przemiennie używał pojęć „kryminał” i „powieść kryminalna” na określenie tego samego gatunku literackiego.

¹ *Słownik literatury popularnej*, red. T. Żabski, Wrocław 2006, s. 464-471.

² R. Caillois, *Powieść kryminalna*, tł. J. Błoński, [w:] *idem, Odpowiedzialność i styl. Eseje*, Warszawa 1967, s. 167-175.

³ S. Lasić, *Poetyka powieści kryminalnej. Próba analizy strukturalnej*, tł. M. Petryńska, Warszawa 1976, s. 69.

kara. Poszczególne ogniwa odnaleźć można niemalże w każdym tego typu utworze, jedynie pierwsze z nich bywa pomijane i zastępowane informacją o morderstwie, która stanowi zawiązanie akcji. Należy tutaj zauważyć, że przedstawiony model przebiegu wydarzeń w powieści kryminalnej zakłada stopniową kulminację. Oznacza to, że wraz ze zbliżającym zakończeniem rośnie napięcie, co wynika ze zwiększenia się zakresu informacji o okolicznościach zbrodni i redukcji grupy podejrzanych. Ze schematem fabularnym łączy się kwestia stosunku kryminału do klasycznej zasady trzech jedności⁴. Stara się on zamknąć przedstawiane wydarzenia w jak najkrótszym czasie, a ich przestrzonię czyni zazwyczaj przede wszystkim miejsce popełnienia morderstwa. Zupełnie inaczej potraktowano zasadę jedności akcji, która zakłada jednowątkowość. W przypadku kryminału oprócz wiodącego wątku istotne są wątki poboczne, które prowadzą śledztwo na manowce, intrygując czytelnika. Zaobserwowano również wprowadzanie elementów romansowych⁵, które uatrakcyjnają rozwiązywanie zagadki.

W powieści kryminalnej na pierwszy plan wysuwają się dwie postaci: detektyw i przestępca-zbrodniarz. Pierwsza z nich pełni jednak ważniejszą rolę, która polega na odkryciu, kto zabił. Poza tym działania podejmowane przez detektywa sprawiają, że jego postać łączy poszczególne elementy fabuły⁶. Helmut Heissenbüttel wprowadził rozróżnienie na detektywa uczonego (rozwiązującego zagadkę wyłącznie za pomocą logicznego wnioskowania) i detektywa „twardego” (działającego na granicy prawa i bezprawia)⁷. Jednakże współcześnie coraz częściej pojawia się amator, który funkcjonuje w znanej odbiorcy rzeczywistości. Z jednej strony zachowuje się on momentami nieudolnie i komicznie, ale obdarzony jest inteligencją, dedukcyjnym uporem, wyobraźnią i cierpliwością, co pozwala mu wyeksplikować każdą zagadkę⁸. Przeciwnikiem detektywa jest przestępca-zbrodniarz, którego obecność w utworze ma w dużej mierze pośredni charakter. Więcej się o nim mówi i myśli, a jego działania ograniczają się do ciągłego maskowania się i odwlekania momentu odkrycia tożsamości. Scharakteryzowani bohaterowie kryminału mogą funkcjonować w utworze na trzy sposoby: w porządku wprost (dominacja postaci detektywa), w porządku przemienym (przeplatanie się działań mordercy i reakcji mordercy na nie) bądź w porządku odwróconym (postać mordercy znana jest czytelnikowi, który śledzi rozszyfrowywanie jego tożsamości przez detektywa)⁹.

⁴ W.P. Kwiatek, *Zagadki bez niewiadomych. Kto i dlaczego zamordował polską powieść kryminalną*, Warszawa 2007, s. 29.

⁵ R. Caillois, *op. cit.*, s. 202.

⁶ E. Kasperski, *Próba teorii powieści kryminalnej*, „Litteraria” 1972, z. 4, s. 142.

⁷ H. Heissenbüttel, *Reguły gry powieści kryminalnej*, „Teksty” 1973, z. 6, s. 45-46.

⁸ J. Zimna, *Parafarmaceutyki kultury*, „Czas Kultury” 2010, nr 1, s. 66.

⁹ W.P. Kwiatek, *op. cit.*, s. 25-26.

Na koniec trzeba się przyjrzeć jeszcze funkcjom, jakie spełnia powieść kryminalna. Przypisuje się jej przede wszystkim rolę etyczno-społeczną¹⁰, która powiązana jest z przedstawioną problematyką. Popełniana zbrodnia ukazywana jest jako akt zła, wobec którego powieściowy świat ma negatywny stosunek, i dąży do ukarania tego, który go popełnił. Kryminał spełnia niekiedy również funkcję poznawczą, odkrywając sekrety ludzkiej psychiki i mechanizmy konfliktów międzyludzkich¹¹. Poza tym poprzez uczestnictwo w prowadzonym śledztwie daje on świetną rozrywkę intelektualną i ćwiczenie logicznego myślenia.

W świetle przedstawionej charakterystyki wyróżników można przyjąć, że powieść kryminalna to utwór z kręgu literatury popularnej, którego fabuła obejmuje wyjaśnienie okoliczności popełnienia zbrodni. Jest ona odtwarzana przez prowadzącego śledztwo, czyli detektywa, który stara się wykryć tożsamość sprawcy. Następnym toku fabularnego rządzi dedukcja, co sprawia, że każdy kolejny fakt jest wynikiem wnioskowania logicznego. Tym samym czytelnik może wraz z bohaterem formułować własne hipotezy. Obecnie wyróżnia się cztery typy powieści kryminalnej: sensacyjno-awanturniczą, detektywistyczną, czarny kryminał amerykański, milicyjną¹².

Kryminał przeniknął z czasem do literatury dla dzieci i młodzieży. Wykształcił on na tym gruncie swoją specyficzną odmianę, która miała odpowiadać na potrzeby nie-dorośłego adresata. Oś fabularna młodzieżowej powieści kryminalnej koncentruje się wokół prowadzonego śledztwa, mającego na celu wyjaśnienie jakiejś zagadki. W tym wypadku nie musi to być morderstwo, punkt wyjścia może stanowić kradzież, zaginięcie przedmiotu, podejrzane zachowanie człowieka i tym podobne. O przebiegu akcji decyduje chronologia zdarzeń, z drugiej strony postępujące dochodzenie przynosi stopniowe odkrywanie przeszłości związanej z daną sprawą, będące efektem dedukcji. W takim układzie fabularnym duże znaczenie odgrywają sensacja i przygoda, uatrakcyjniające bieżący rozwój wydarzeń. Detektywem prowadzącym śledztwo staje się w tej odmianie kryminału zazwyczaj bohater młodzieżowy, którego wspomagają rówieśnicy, a czasami też dorośli, szczególnie w kulminacyjnym momencie. Tego rodzaju utwór, oprócz funkcji rozrywkowej, pełni funkcję dydaktyczną. Polega ona na tym, że zakończenie historii przynosi odzyskanie ładu, który zaburzył czyn będący wykroczeniem poza obowiązujące zasady¹³. Egzemplifikację młodzieżowej odmiany powieści kryminalnej stanowią cykl powieściowy Zbigniewa Nienackiego o Panu Samochodziku, utwory Joanny Chmielewskiej, Edmunda Niziurskiego czy Mariusza Niemcyckiego.

¹⁰ E. Kasperski, *op. cit.*, s. 146-147.

¹¹ M. Sjöwall, P. Wahlgren, *Odnova powieści kryminalnej*, „Kultura Popularna” 2012, nr 2, s. 14.

¹² *Słownik literatury popularnej*, s. 464-471.

¹³ K. Koziołek, *Przemiany literatury przygodowej dla dzieci i młodzieży. Od powieści podróżniczej do kryminału i horroru*, [w:] *Literatura dla dzieci i młodzieży (po roku 1980)*, red. K. Heska-Kwaśniewicz, Katowice 2008, s. 187-190.

Wokół kontynuacji powieści o Panu Samochodziku

Nienacki przez lata wypracował własny model powieści młodzieżowej, która ma wiele właściwości powieści kryminalnej. Mowa tutaj o cyklu powieściowym, który przedstawia przygody Pana Samochodzika¹⁴. Składa się on z dwunastu książek, choć niektórzy zaliczają do niego także inne utwory autora, w których pojawia się wspomniany bohater.

Każdą z powieści o Panu Samochodziku łączy podobny schemat fabularny i określona tematyka. Poszczególne utwory prezentują rozwiązywanie zagadek dotyczących ukrytych bądź skradzionych dzieł sztuki. Można w nich dostrzec obecność następujących ogniw tworzących fabułę: historia o zaginięciu bądź skradzeniu dzieła sztuki → podjęcie śledztwa → odnalezienie dzieła sztuki → ujęcie przestępców → ukaranie winnych. Taki przebieg wydarzeń nawiązuje do przedstawionego wcześniej modelu Lascia. Etap zbrodni zastępuje tutaj tajemnicza historia dzieła sztuki, która motywuje zawiązanie akcji. Prowadzone śledztwa odkrywają zdarzenia z przeszłości, z drugiej strony wiążą się z licznymi przygodami i nieprzewidywalnymi sytuacjami, jakich doświadcza główny bohater. Trzeba jeszcze zauważyć, że u Nienackiego niejednokrotnie końcowe fazy fabuły nie mają stałej kolejności, co jednak nie zmienia charakteru utworu. Takiemu układowi fabularnemu akompaniuje budowa formalna powieści. Każda z nich podzielona jest na kilkustronicowe rozdziały, które poprzedzają krótkie streszczenia w postaci planów zdarzeń. Poszczególne jednostki składowe kończą się jakąś niewyjaśnioną sytuacją, podobnie jak dzieje się to w kryminale. Dzięki temu opowiadana historia bardziej intryguje czytelnika i podnosi poziom jego zainteresowania lekturą.

Narratorem i zarazem głównym bohaterem prowadzącym śledztwo we wspomnianych powieściach jest Tomasz N.N., nazywany Panem Samochodzikiem. Mężczyzna ukończył historię sztuki i zajmuje się zwalczaniem złodziei dzieł sztuki¹⁵, co jest jego pracą i zarazem sposobem na wolny czas. W kilku początkowych częściach cyklu powieściowego w rozwiązywaniu zagadek towarzyszą mu nastoletni harcerze, w pozostałych książkach bohater młodzieżowy schodzi na dalszy plan albo wcale się nie pojawia. Na uwagę zasługuje obecność kobiet w powieściach o Panu Samochodziku, które

¹⁴ Za cykl powieściowy o Panu Samochodziku przyjmuję w tym artykule powieści Z. Nienackiego wydawane w ramach „kolorowej serii” przez Wydawnictwo Pojezierze w latach 1988-1991 oraz Wydawnictwo Euro w latach 1991-1992: *Wyspa zлочyńców, Pan Samochodzik i templariusze, Księga strachów, Niesamowity dwór, Nowe przygody Pana Samochodzika, Pan Samochodzik i Fantomas, Pan Samochodzik i zagadki Fromborka, Pan Samochodzik i tajemnica tajemnic, Pan Samochodzik i Winnetou, Pan Samochodzik i Niewidzialni, Pan Samochodzik i złota rękawica, Pan Samochodzik i człowiek z UFO.*

¹⁵ *Słownik literatury dziecięcej i młodzieżowej*, red. B. Tylicka, G. Leszczyński, Wrocław 2002, s. 290.

uczestniczą w prowadzonych śledztwach. Są one przedstawiane z negatywnej strony, jako osoby niegrzeczne i złośliwe¹⁶. Zazwyczaj wchodzą one w romans z powieściowym detektywem, aby spowolnić jego pracę, a niekiedy także zdobyć cenne informacje dla przeciwników Tomasza N.N. Ważną rolę w fabule powieści odgrywają przestępcy, którzy skradli lub próbują zdobyć cenne dzieła sztuki. Detektyw stara się zapobiec ich działaniom i doprowadzić do sprawiedliwego ukarania takiego postępowania. Zawsze udaje mu się to osiągnąć, dzięki czemu zło zostaje pokonane.

Cykl powieściowy wyróżnia jeszcze dobór charakterystycznej czasoprzestrzeni akcji. Nienacki zrywa tutaj z respektowaną w kryminale zasadą jedności czasu i miejsca. Wszystkie powieści rozgrywają się zazwyczaj podczas letniego urlopu głównego bohatera. Miejsce akcji zostaje zaś usytuowane najczęściej w rzeczywistych miejscowościach, w których znajdują się różne zabytki o intrygujących historiach. To też pozwala na rozbudowanie w powieściach funkcji poznawczej, która stanowi kolejną cechę charakterystyczną modelu powieści Nienackiego. Autor bowiem włącza do swoich utworów wiele informacji z zakresu historii sztuki i związanych z nią obszarów, które pozwalają rozwiązać zagadki i wzbogacają odbiorców o nową wiedzę. Istotną rolę odgrywa też funkcja wychowawcza, koncentrująca się na propagowaniu postawy obywatelskiej i poszanowaniu otaczającej przyrody¹⁷.

Powieści o Panu Samochodziku cieszyły się ogromnym zainteresowaniem i nadal znajdują miłośników. Stąd też przez grono pisarzy podjęta została idea stworzenia dalszego ciągu cyklu powieściowego. W tym artykule chciałbym się przyjrzeć temu, w jaki sposób w wybranych kontynuacjach powieści o Panu Samochodziku¹⁸ wykorzystuje się model wypracowany przez Nienackiego.

Oś fabularna została niemalże w pełni przyswojona przez następców młodzieżowego powieściopisarza. Poszczególne części cyklu otwiera informacja o historii jakiegoś dzieła sztuki, niejednokrotnie przybiera ona postać prologu, w którym przedstawia się epizod z przeszłości. Pozwala on na zrekonstruowanie okoliczności zaginięcia lub kradzieży poszukiwanego przedmiotu. Przykładem może być tutaj chociażby wstęp do *Pana Samochodzika i baszty nietoperzy* Jacka Mroza, w którym narrator trzecioosobowy

¹⁶ P. Łopuszański, *Pan Samochodzik i jego autor. O książkach Zbigniewa Nienackiego dla młodzieży*, Warszawa 2009, s. 283.

¹⁷ A. Sikorska, „Albowiem tylko obojętnych na zło omija przygoda”, czyli dlaczego wciąż warto wracać do Pana Samochodzika?, „Guliwer” 2005, nr 4, s. 38-39.

¹⁸ Analizie poddane zostały następujące powieści z cyklu „Pan Samochodzik i...”: T. Olszakowski, *Pan Samochodzik i rubinowa tiara*, Olsztyn 1999; J. Szumski, *Pan Samochodzik i floreny z Zalewa*, Olsztyn 2000; A. Niemirski, *Pan Samochodzik i europejska przygoda*, Olsztyn 2002; S. Miernicki, *Pan Samochodzik i operacja „Królewiec”*, Olsztyn 2002; J. Mróz, *Pan Samochodzik i baszta nietoperzy*, Olsztyn 2003; K. Zagórski, *Pan Samochodzik i wawelskie regalia*, Olsztyn 2005; I. Karst, *Pan Samochodzik i podziemia Wrocławia*, Olsztyn 2007; M. Żelech, *Pan Samochodzik i toruńska tajemnica*, Olsztyn 2008; A.O. Ajchel, *Lwy ze Starej Wody*, Olsztyn 2014.

relacjonuje przebieg wywozu przez Niemców polskich dzieł sztuki i napotkane z tym trudności¹⁹. Następnie rozpoczyna się właściwa fabuła, którą inicjuje przekazanie przez Tomasza N.N. informacji o nowym zadaniu swojemu pracownikowi – Pawłowi Dańcowi. Od tej chwili rozpoczyna się śledztwo, którego przedmiotem stają się między innymi rubinowa tiara²⁰, rękopis dzieła Bacona²¹, rękopis Kopernika²² czy tajemnica kielichów²³. W poszukiwaniu poszczególnych dzieł sztuki biorą też udział przestępcy, którym zależy na ich jak najszybszym zdobyciu i sprzedaniu zainteresowanym klientom. Jednakże zawsze zostają oni przechytrzeni przez Pana Samochodzika i jego współpracowników. W efekcie odnalezione przedmioty trafiają do odpowiedniego muzeum, gdzie mogą być podziwiane przez wszystkich zainteresowanych. Cała fabuła obfituje w liczne przygody, mające niejednokrotnie sensacyjny charakter. W *Panu Samochodziku i toruńskiej tajemnicy* Paweł Daniec wraz ze swoim kolegą zostają napadnięci w altance pana Anzelma przez złodziei, którzy zabierają im tajemniczy kielich. Natomiast *Pan Samochodzik i rubinowa tiara* opisuje włamanie bohaterów do archiwum KGB w Tobolsku. Zupełnie inaczej kształtuje się oś fabularna jednej z ostatnich powieści z cyklu, to jest *Lwy ze Starej Wody* Amosa Oskara Ajchela. Choć utwór skoncentrowany jest wokół wyjaśnienia tajemnicy zdjęć i klucza, która prowadzi do cennego naszyjnika, prowadzone w nim śledztwo ma charakter prywatny. Poza tym w wykonywanym zadaniu nie przeszkadzają bohaterom żadni przestępcy. Całe dochodzenie pozbawione jest jakichkolwiek nieoczekiwanych sytuacji, a jego rozwój uzależniony jest od logicznego myślenia i łączenia faktów przez bohaterów. W ten sposób dzieło *Lwy ze Starej Wody* zbliża się do klasycznej powieści detektywistycznej, w której główną determinantę fabuły stanowi dedukcja.

Pod względem budowy formalnej powieściowe kontynuacje serii o Panu Samochodziku wierne pozostają wzorcowi. Zastosowany podział na dość krótkie rozdziały poprzedzone planami wydarzeń spełnia oczekiwania nastoletnich czytelników. Niewielka objętość sprawia, że nie zniechęcają się oni do lektury, a poza tym takie „porcjowanie zdarzeń” wzmacnia zainteresowanie tekstem literackim. W przypadku wspomnianego adresata ma to dość istotne znaczenie, gdyż znajduje się on na etapie wyrabiania nawyków czytelniczych i stosunku do literatury.

Głównym bohaterem analizowanych powieści jest detektyw, podobnie jak w utworach Nienackiego. Trzeba jednak w tym miejscu zauważyć, że już nie tylko Pan Samochodzik występuje w tej roli. Kontynuatorzy wprowadzili nową postać, jaką stał się pomocnik starzejącego się już pracownika Ministerstwa – Paweł Daniec. Co ciekawe,

¹⁹ Zob. J. Mróz, *op. cit.*, s. 5-6.

²⁰ Zob. T. Olszakowski, *op. cit.*

²¹ Zob. A. Niemirski, *op. cit.*

²² Zob. I. Karst, *op. cit.*

²³ Zob. M. Żelech, *op. cit.*

nowy bohater przypomina w niektórych aspektach swojego przełożonego (czy też nawet poprzednika). Mężczyzna jest również absolwentem historii sztuki, którego pasjonują poszukiwanie zaginionych dzieł sztuki i związane z tym przygody. Podobieństwo zachodzi także na płaszczyźnie życia prywatnego bohaterów, obaj bowiem wiodą życie kawalerskie, co pozwala im na duże zaangażowanie w sprawy zawodowe. Trzeba tutaj jednak zauważyć, że nowy towarzysz pana Tomasza różni się od niego niezwykle sprawnością fizyczną, którą wykorzystuje w trakcie rozwiązywania zagadek. Wprowadzenie postaci Pawła Dańca wiąże się ze zmianami w narracji powieści. Zyskuje on status narratora, który przedstawia zdarzenia ze swojej perspektywy. W ten sposób w powieściach zaczynają funkcjonować dwie narracje pierwszoosobowe na równych prawach. Dzięki temu odbiorcy wiedzą, co dzieje się jednocześnie w dwóch różnych miejscach albo co myślą bohaterowie w czasie wspólnego wykonywania zadań. Oto przykład:

Po obiedzie bezskutecznie szukałem pana Tomasza i Olbrzyma. Obaj zapadli się jak pod ziemię, a razem z nimi i nasz dzielny Rosynant.

– Pojechali na wycieczkę – wyjaśnił Tomek.

– Oby nie taką jak moja wczorajsza – mruknąłem dotknięty tym, że szef miał przede mną jakieś tajemnice²⁴.

Powrót Pawła i jego opowieść uświadomiły mi, z jak niebezpiecznym przeciwnikiem będziemy musieli się zmierzyć. Musiałem wtajemniczyć Olbrzyma w moje plany, ale pod przysięgą zażądałem, by na razie nic nie mówił Pawłowi. Z Krysiem opracowaliśmy plan. Najpierw Paweł miał pomóc rajdowcowi wygrać wyścig, a dopiero potem wspólnie mieliśmy podjąć walkę z przestępcami²⁵.

Taka strategia narracyjna zmienia się stopniowo w dalszych tomach serii, sprowadzając postać pana Tomasza na dalszy plan. Wiodącym opowiadaczem staje się w nich wyłącznie Paweł Daniec, który przedstawia krok po kroku wszystkie swoje przygody związane z poszukiwaniem dzieł sztuki. Tym samym taka narracja przypomina wzór stworzony przez Nienackiego. Tę tendencję przełamuje jednak *Pan Samochodzik i podziemia Wrocławia* Igi Karst, w którym to utworze wprowadzona zostaje kolejna postać pełniąca funkcję narratora. Obok narracji prowadzonej przez Tomasza N.N. pojawia się narracja Zosi – jego nastoletniej siostrzenicy. Dziewczyna pomaga stryjowi w rozwiązywaniu tajemnicy starych medalionów. Narratorka relacjonuje wydarzenia, w których bierze udział, a także zwraca uwagę na własne przeżycia wewnętrzne. Wprowadzenie kobiecej strategii narracyjnej służy otwarciu grona, do którego adresowana jest powieść. Dotychczas tego typu utwory kierowano najczęściej do męskiego odbiorcy, który w domyśle miał się fascynować przygodą i nagłymi zwrotami akcji. Propozycja Karst pokazuje, że zagadki kryminalne może również rozwiązywać kobieta. Ponadto uczynienie Zosi głównym bohaterem i narratorem prowadzi do zmiany sposobu ich

²⁴ S. Miernicki, *op. cit.*, s. 138.

²⁵ *Ibidem*.

rozwikływania. Młoda kobieta nie działa samodzielnie, tylko włącza w wykonywanie powierzonych jej zadań poznaną koleżankę i miejscową młodzież.

Z omówioną kwestią wiąże się zagadnienie postaci kobiecych w serii kontynuacji powieści o Panu Samochodziku. Wspomniana Zosia przełamuje całkowicie obraz kobiety, jaki wyłania się z lektury utworów Nienackiego. Dziewczyna wykazuje się niezwykle odwagą i zdolnością do rozwiązywania skomplikowanych zagadek. Swoją postawą sprawia bardzo pozytywne wrażenie. Podobną ocenę zyskuje Julia, która pojawia się w *Panu samochodziku i wawelskich regaliach* w roli dodatkowego współpracownika. Początkowo jest ona odbierana jako wybredna dama, która nie poradzi sobie w zespole. Z czasem jednak dziewczyna udowadnia, że posiada olbrzymią wiedzę z zakresu historii sztuki i z łatwością potrafi ją wykorzystywać w praktyce. Zupełnie inaczej przedstawia się wizerunek Krystyny z *Pana Samochodzika i florenów z Zalewa*. Kobieta współpracuje z grupą przestępczą Jerzego Batury i przygotowuje się do włamania do Muzeum Warmii i Mazur. Spotkanego Pawła Dańca okłamuje, mówiąc, że jest Niemką i przyjechała na wakacje do miejsca, skąd pochodzą jej dziadkowie. Krystyna jawi się jako kobieta podstępna i wyrachowana, czym przypomina bohaterki Nienackiego (por. chociażby Dianę Denver z *Pana Samochodzika i złotej rękawicy*). Warto jeszcze wspomnieć o Kindze Pollock z *Pana Samochodzika i europejskiej przygody*, która współpracowała jednocześnie z Panem Tomaszem i Jerzym Baturą. Jej postępowanie motywowała chęć wyjaśnienia przeszłości dziadka. Pomimo nieuczciwej postawy przyczyniła się ona do unieszkodliwienia groźnego przestępcy, co zrehabilitowało jej wizerunek. W kontynuacji serii o Panu Samochodziku zmienia się obraz kobiety i jej pozycja w świecie przedstawionym. Nabiera on pozytywnego wydźwięku poprzez uwypuklenie w nim zalet, które pomagają w rozwiązywaniu zagadek. Kobieta już nie tylko wspomaga detektywa, ale na równych prawach prowadzi wraz z nim dochodzenie. Ma to niewątpliwie charakter promowania równouprawnienia między płciami. Trzeba jednak pamiętać, że w omawianych powieściach pojawiają się też kobiety odgrywające negatywną rolę, choć nie tak często jak u Nienackiego.

Ważna wydaje się jeszcze obecność bohatera młodzieżowego, który pozostaje zazwyczaj na drugim planie. Na uwagę zasługuje fakt, że młodzi ludzie niezbyt często goszczą w świecie przedstawionym z kontynuacji powieści o Panu Samochodziku. Jeśli już zostają wprowadzeni, to ich rola ogranicza się do pomocy detektywowi prowadzącemu śledztwo i do uczestnictwa w pojedynczych epizodach, które nie zawsze łączą się z głównym wątkiem. I tak w *Panu Samochodziku i florenach z Zalewa* pojawiają się Łukasz Łobocki i Andrzej Bień, którzy wspomagają Pawła Dańca. Ich zadaniem jest podsłuchiwanie przestępców i zbieranie informacji, co pozwala głównemu bohaterowi odkryć plan gangu Baziaka. Jedynym ważniejszym epizodem, w którym uczestniczą chłopcy, jest uwolnienie Pawła z kryjówek przestępców, gdzie został uwięziony.

Natomiast w *Panu Samochodziku i wawelskich regaliach* Marek pojawia się tylko kilka razy, a jego działanie polega wyłącznie na umożliwieniu detektywowi wtargnięcia do pokoju Batury i wykradnięcia dokumentów. Jak widać, w niektórych powieściach pojawiają się bohaterowie młodzieżowi, choć ich rola w rozwoju akcji jest znikoma. Może to wynikać z pewnej tendencji zaobserwowanej w cyklu Nienackiego. Autor z powieści na powieść eliminował ze świata przedstawionego nastolatków, zastępując ich dorosłymi. Co ciekawe, taki zabieg nie wpływał negatywnie na odbiór utworów i ich popularność w kręgu młodzieży. To też może tłumaczyć ograniczenie postaci nieletnich w kontynuacji serii.

W świecie postaci z powieści Nienackiego ważną rolę odgrywają przestępcy, którzy próbują utrudnić działania podejmowane przez detektywa. Podobnie dzieje się w kontynuacjach utworów o Panu Samochodziku, w których to przeciwnikiem Pawła Dańca staje się najczęściej Jerzy Batura. Jest to syn znanego z wcześniejszych książek Waldemara Batury, który rywalizował na każdym kroku z Tomaszem N.N. W analizowanych kontynuacjach zajął on miejsce swojego ojca, próbując zdobyć cenne dzieła sztuki i korzystnie je sprzedać. Uwagę zwraca jego w miarę życzliwy stosunek do detektywa. Mimo popełnianych przestępstw działa *fair play*, ratując chociażby życie Pawłowi Dańcowi w kulminacyjnej scenie w *Panu Samochodziku i florenach z Zalewa*. Taki sposób kreacji tej postaci sprawia, że trudno ją jednoznacznie ocenić. Zupełnie inaczej kształtował się wizerunek przestępcy w serii powieściowej Nienackiego, który koncentrował się na negatywnej stronie bohatera.

Pewne zmiany zaobserwować można w sposobie osadzania przedstawianych zdarzeń w czasie. Nienacki starał się akcję zamknąć w możliwie jak najkrótszym odcinku czasowym, sytuując ją w okresie urlopowym czy w porze lata (najczęściej był to przełom czerwca i lipca). Kontynuatorzy serii zaś rozciągają zdarzenia w czasie, niekiedy nawet do kilku miesięcy. Nie sytuują też akcji w stałej porze roku, co uatrakcyjnia poszczególne fabuły powieściowe. Przy wyborze miejsca zdarzeń zachowano kryterium atrakcyjności historycznej z wypracowanego modelu. Znacznie jednak rozszerzono obszar przestrzeni o tereny zarówno krajowe, jak i zagraniczne. I tak akcja *Pana Samochodzika i europejskiej przygody* rozgrywa się na statku płynącym z Ameryki, w Anglii, w Szwajcarii, a jej główna część – na półwyspie Istria w Chorwacji. Natomiast *Pana Samochodzika i toruńską tajemnicę* umiejscowiono w Toruniu i okolicach. Taki sposób lokowania przestrzeni akcji umotywowany jest najprawdopodobniej chęcią pokazania atrakcyjności i walorów innych miejsc niż tylko Pojezierza Warmińsko-Mazurskiego, które bliskie było Nienackiemu.

Opisana metoda budowania świata przedstawionego przyczynia się do tego, że kontynuacje powieści o Panu Samochodziku nie rezygnują z funkcji poznawczej i dydaktyczno-wychowawczej. Dobór miejsc atrakcyjnych historycznie pozwala autorom

na wprowadzenie do swoich utworów wielu treści edukacyjnych. Przybierają one postać legend związanych z poszukiwanym dziełem sztuki czy miejscem jego ukrycia, opowieści o przeszłości danego zabytku bądź okolicy, a także miniwykładów z zakresu historii sztuki. Tego typu treści są wplecione w warstwę fabularną w małych ilościach i w różnych momentach. Oto przykład:

- Powiedźcie mi na przykład, co wiecie o biskupie Cieciszewskim. Wygląda bowiem na to, że zapisy na kartach zostały dokonane jego ręką.
- No – zająknąłem się.
- Głos zabrała Julia. [...]
- Kacper Cieciszewski był w pierwszej połowie XIX wieku biskupem diecezji łuckiej, znajdującej się obecnie na terenie Ukrainy. Dał się poznać współczesnym mu ludziom jako prawdziwy Polak i patriota²⁶.

Dzięki takiemu rozwiązaniu odbiorca zyskuje cenną wiedzę porcjami, co nie wywołuje znudzenia i nie spowalnia bardzo rozwoju akcji. Trzeba jednak zauważyć, że zdarzają się dłuższe fragmenty, które spełniają wyłącznie funkcję poznawczą. Mowa tutaj między innymi o rozmowie Pawła Dańca z Mnichem²⁷ czy opisie wędrówki po Wałbrzychu²⁸. Przedstawione walory uzupełnia funkcja dydaktyczno-wychowawcza. Uwidacznia się ona przede wszystkim w dowartościowaniu niektórych cech i zachowań człowieka poprzez przypisywanie ich bohaterom pozytywnym. Paweł Daniec jawi się jako młody mężczyzna, który jest zarówno bardzo dobrze wykształcony, jak i sprawny fizycznie. Lubi wypoczywać na łonie przyrody i podziwiać jej piękno. W ten sposób nastoletni czytelnik otrzymuje komunikat promujący wartość rozwoju intelektualnego i fizycznego oraz otaczającego świata natury.

Analiza tylko wybranych kontynuacji powieści o Panu Samochodziku pokazuje, że następcy zachowali schemat wypracowany przez Nienackiego, choć niejednokrotnie poddawali go różnym zmianom. Oś fabularna opiera się na schemacie ze wzoru, który bywa jednak czasami modyfikowany poprzez między innymi wyeliminowanie wątku z przestępcami. Największe zmiany pojawiają się na płaszczyźnie narracji, która przyjmuje różne strategie. W kontynuacji serii pojawia się dwóch narratorów: Tomasz N.N. i Paweł Daniec, którzy przedstawiają świat z własnych perspektyw. Jednakże największe *novum* stanowi wprowadzenie narracji prowadzonej przez kobiecego bohatera – Zosię. Ma to niewątpliwie duży wpływ na rozszerzenie grona odbiorców o nastolatki. O wyborze miejsca nadal decyduje jego atrakcyjność historyczna, która pozwala na osadzenie w nim przedstawianych przygód. Czas akcji nie jest już związany z określonym momentem, obejmuje on różne przedziały czasowe i części roku. Być może wynika

²⁶ K. Zagórski, *op. cit.*, s. 29.

²⁷ Zob. A. Niemirski, *op. cit.*

²⁸ Zob. A.O. Ajchel, *op. cit.*

to z faktu, że obecnie co kilka miesięcy pojawia się kolejna część cyklu. Najnowsze powieści o Panu Samochodziku wciąż, oprócz naczelnej funkcji rozrywkowej, pełnią również funkcję poznawczą i dydaktyczno-wychowawczą.

Jak widać, kontynuatorzy serii Nienackiego nie wykazują się zbyt daleko posuniętą oryginalnością. Ciekawe może się zatem wydać to, że mimo ogromnego podobieństwa kolejnych powieści do poprzednich seria jest poszerzana o nowe tomy, które znajdują czytelników. Taka sytuacja może wynikać z właściwości kryminału i jego przynależności do literatury popularnej, która nastawiona jest na ludyczność. I tak prosta fabuła skoncentrowana wokół rozwiązywania zagadki związanej z dziełami sztuki w każdym przypadku zapewnia nastoletniemu czytelnikowi różnorakie przeżycia, gwarantując mu rozrywkę. Oryginalność nie jest tu istotna, a realizowany schemat usprawnia odbiór tekstu. Znajomość cech głównego bohatera i jego sposobów prowadzenia śledztwa sprawia, że tekst powieści nie wymaga wnikliwej lektury. Dzięki temu młodzi ludzie, którzy czytają bardzo rzadko, mogą sięgnąć po takie powieści w dowolnym momencie czy miejscu, traktując to jako łatwą rozrywkę. Natomiast nudzą one prawdziwych miłośników literatury kryminalnej, sensacyjnej i przygodowej.

**HOW DOES ZBIGNIEW NIENACKI'S MODEL OF CRIME NOVEL
FOR TEENAGERS FUNCTION TODAY?
ON THE SELECTED NOVEL SEQUELS OF PAN SAMOCHODZIK (MR. CAR)**

Summary

The article is devoted to the status of the novel *Pan Samochodzik* as written by Zbigniew Nienacki's followers. It opens with a characterisation of detective fiction and youth crime novel as a literary genres. Then distinguishing features of Nienacki's novel cycle are discussed, for instance, crime story discourse, characterisation of the hero and his opponents, narration, time and place of action. The main body of the article is devoted to the analysis of the selected continuations of *Pan Samochodzik* by contemporary writers. The focus of the analysis is on the identification of the new versions' similarities to and differences from the model. The author of the article addresses also the question of the readers' interest in the sequels and of the continuous development of the cycle. The final question posed by the article is: How does Zbigniew Nienacki's model of crime novel for teenagers function today? It is accompanied by a reflection on the originality in the literature for children and teenagers, which forms a part of popular literature.